

Kovács Cecília

Kemény István munkáinak hatása a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra egy antropológus nézőpontjából

Felhívnam a figyelmet arra, hogy az előadásomban elhangzó állítások saját kutatásom perspektívájából születtek, amely egy antropológus kutató nézőpontját jelenti egy sajátos pozícióból. Mikor 2000-ben azzal a szándékkal költöztem egy borsodi cigánytelepre, hogy ott kulturális antropológiai kutatást végezzek, tisztában voltam vele, hogy a magyarországi kulturális antropológia igencsak ingoványos vidék, intézményesültsége korántsem erőteljes, hivatalos létezése alig tíz évre nyúlik vissza.¹ Az is egyértelműnek tűnt, hogy a cigánykutatás a hazai társadalomtudományok kiemelten fontos területe, úgy is mondhatnám, hogy a „cigányok már foglaltak” – főképp a szociológia írta rá saját jelentéseit.

Kutatásom kezdetén a szociológia Magyarországon, szemben a kulturális antropológiával, már meglehetősen fejlett intézményrendszerrel rendelkezett, a cigánykutatásban mindenképpen nyilvánvaló volt a dominanciája. Évtizedek óta felhalmozott tudással és erős diszkurzív keretekkel határozta meg egy készülő kulturális antropológiai kutatás kérdésfelvételeit, válaszait és fogadtatását. A felhalmozott tudás, erős intézményrendszer és domináns diszkurzív keret létrejöttében mindenképpen kimagasló szerepe volt Kemény Istvánnak, az 1971-es „Kemény-féle” cigánykutatásnak és az ebből kifejlődő ún. Kemény-iskolának.

¹ 2000-ben kollégámmal, Horváth Katával 3 hónapos kulturális antropológiai terepmunkát végeztünk egy Borsod megyei falu cigánytelepén. A résztvevő megfigyelés módszerét követve egy cigánytelepi családnál laktunk, az ő hétköznapjaikon keresztül ismerhettük meg ezeket a közegeket. 2000 után 14 évig folyamatosan visszajártam, követtem az ott történt változásokat, doktori disszertációmát is főként e kutatás tapasztalataiból írtam. 2007-ben újabb kutatás keretében két hónapot töltöttem egy másik Borsod megyei falu cigánysorán, az iskola és a család viszonyát kutatva. Kapcsolatom az akkori házigazdáimmal szintén máig tart. E kutatások során alapvetően a kulturális antropológia módszerével, a résztvevő megfigyeléssel dolgoztam. A fentiek mellett számos cigány tematikájú kutatásban (oktatás, migráció, roma önszerveződés, gyermekvállalás kérdései) vettem részt, több mint 50 interjút készítettem falvakban, kisvárosokban tanító tanárokkal, polgármesterekkel vagy különösebb pozíciót nem betöltő, helyben élő emberekkel.

A szociológiai cigánykutatások előrehaladottsága, köztük Kemény István munkássága egyfelől megkönnyítette a dolgomat, hiszen a felhalmozott tudásra építhettem, másfelől viszont fiatal kutatóként egyfajta összeegyeztetési kényszerhelyzetben találtam magamat két meghatározó diskurzus: a nemzetközi antropológiai és a hazai szociológiai cigánykutatás között. Ez az összeegyeztetési kényszer tehát egy sajátos kutatói pozícióból fakad, ettől függetlenül azonban bízom benne, hogy tanulságos és érdekes szempontokat ad.

Az összeegyeztetés legérdekesebb és legproblémásabb pontjai nem pusztán a módszertan körül rajzolódnak ki, hanem a hatalom és tudás kérdéskörében. A hazai szociológiában a cigány tematika a társadalomtudományok és a politika összekapcsolódásának tipikus terepe, amelynek tétjei és problematikái, mint látni fogjuk, igencsak különböznek az antropológia átpolitizáltságának fő kérdéseitől, ugyanakkor munkámat erőteljesen érintették. Előadásom első részében azt mutatom be, hogy az antropológiában a tudás és hatalom mely összefüggései a meghatározóak. Ezt követően Kemény István munkásságán keresztül rátérek a magyarországi szociológiai cigánykutatásokra, amelyet paradigmaticusnak tekintek a hazai szociológiai cigánykutatások szempontjából. Ezt követően azt vázolom fel, hogy az e sajátos kutatói pozícióból fakadó összeegyeztetési kényszer milyen problémákra világít rá.

Hatalom és tudás a kulturális antropológiában

A tudás és hatalom kérdésköre a kulturális antropológiában erőteljesen kötődik a módszertanhoz, vagyis az antropológiai módszertan legfontosabb kritériumát jelentő „terepmunka” helyének vagy közegének kiválasztásához. Az antropológia módszertani gyakorlatát mindmáig meghatározó klasszikus (malinowskianus) kulturális antropológia a terepválasztásban – Ulf Hannerz kifejezésével élve – az „ott lenni” (being there) elvét követte (Hannerz 2000: 201–216). Az „ott lenni” több értelemben is a klasszikus antropológiai kutatás alapját jelenti. Az „ott” arra a térbeli vagy szimbolikus távolságra utal, amely ebben a paradigmában a kutatót kulturális másságát a térbeli „távolság” által garantálja. Ez az „ott” ilyen értelemben lehet egy afrikai falucska, egy dél-amerikai őserdő, egy amerikai nagyváros olasz negyede, vagy akár egy borsodi falu cigánytelepe. Tehát mindenképpen olyan közeg, amely alapvetően különbözik a kutatóétól, amihez ezért jelentős társadalmi távolságot kell átlépnie. E hagyomány a klasszikus malinowskianus antropológia módszertanán keresztül működteti a kultúra fogalmát. A „távol”, ahová a kutatónak el kell mennie, nem pusztán egy lehatárolt „messzi” helyet jelentett, hanem egy szintén lehatárolt „kultúrát”, „népcsoportot” is, amelyet a kutató hosszas otléte alatt ismer meg. Ilyen értelemben, ahogy a fenti kultúrakoncepciót kritizáló szerzők megfogalmazták, a klasszikus antropológia módszertana egyrészt éles határokkal rendelkező kulturális szigetekké szabdalta a világot, másrészt ilyen módon rögzítette a kutatót kulturális másságát, radikálisabban szólva, idegenségét (Amit 2000; Clifford 1986; Ferguson 1997; Hannerz 1997; Gupta 1997; N. Kovács 2004).

Ahogy azonban az antropológia kritikai diskurzusának számos szerzője rámutatott, e háttármegvonó hatalmi gesztus a gyarmatosítás politikai aktusával állt szoros összefüggésben, hiszen, mint tudjuk, gyarmatok és volt gyarmatok szolgáltatták az ideális antropológiai terepeket, ekképpen a kutató és a hatalom útjai kibogozhatatlanul összefonódtak (Clifford 1988; Fabian 1991; Asad 1974; Jackson 1988). Ezen összefonódások menthetetlenül kompromittálták az antropológiai szövegeket. Alapvető kérdés lett, hogy az antropológiai írás menyiben és hogyan válik hatalmi technikává, hiszen a „másik” létrehozásának és reprezen-

tációjának egyik leghatásosabb eszközeként működik, muníciót adva bármely hatalomnak az egyenlőtlen különbségtevések igazolásához. A kutató, későbbiekben a szerző, egy olyan „másik” reprezentációját alkotja meg, aki vagy csak ebben a „másságában” szólhat meg, vagy sehogy, hiszen helyette az etnográfus beszél (Clifford 1988; Fabian 1990; Rosaldo 1986; Abu-Lughod 2006; Tyler 1984; Asad 1974).

A kulturális antropológiában bekövetkező úgynevezett „írásfordulat” óta (amely a James Clifford és G. E. Marcus által szerkesztett *Writing Culture* című kötettel vette kezdetét) immár nemcsak az a kérdés, hogy a szövegek mennyire képesek hitelesen visszaadni a terepen működő társadalmi jelentéseket és folyamatokat, hanem az is, hogy a szövegek hogyan hatnak ezekre, és egyáltalán melyek a kutatás tágabb értelemben vett politikai implikációi (Clifford-Marcus 1986). Az etnográfia klasszikusai új olvasatot kaptak, a szerzők a bennük rejlő reflektálatlan hatalmi dimenziókat tárják fel (Clifford 1986; Atkinson 1999). Ettől kezdve bármely antropológiai írás, készüljön az bármely terepen, akár borsodi cigánytelepeken, alávethető hasonló olvasatnak, azaz a szövegek átpolitizáltsága magától értetődő lesz. A hatalom nyomasztó tudata azonban már az írásfordulat előtt is jelen volt az antropológiában. Ahogy Peirano írja, az 1970-es évek antropológiai konferenciái egy kollektív vezekléshez hasonlítottak. A bűnbánó etnográfusok az antropológia és a gyarmatosítás viszonyára reflektáltak ilyen módon, emiatt kértek elnézést folyton-folyvást kutatásuk tárgyaitól (Peirano 1998: 110).

Az antropológiában uralkodó rossz lelkiismeret hagyományára Waldensfeld is felhívja a figyelmet:

Feltűnő, hogy az etnológiában minduntalan felerősödik a rossz lelkiismeret, amely nem bizonyos hiányosságok miatt alakul ki, hanem a tudományos vállalkozás mint olyan miatt. Ezenközben nehéz különbségeket tenni az episztemológiai kételyek és a morális skrupulusok között. (...) Itt elsősorban annak az igényéről van szó, hogy a másik saját személyében fejezhesse ki magát, és ábrázolásában ne legyen kiszolgáltatva az etnográfus által birtokolt monopóliumnak. Ám e helyütt jól látható a veszély is. Az önkritika jogos mértéke túlzott lesz, amikor például Stephen Tyler a reprezentáció és a politikai represszió között rövid úton egyenlőségelet tesz (Waldensfeld 2004: 108–109).

A fenti dilemmákból kitűnik, voltaképpen mindegy, hogy az etnográfus milyen társadalmi közegből érkezik az etnográfia diskurzusába, mindenképpen a hatalom nyelvét beszéli, ha tudományát műveli. Mindez sajátos helyzetbe hozza a kelet-közép-európai kutatót, hiszen neki nincs szerves kapcsolata azzal a hatalmas és nyomasztó politikai örökséggel, amelyet maga a gyarmatosítás jelent, ennek ellenére a szövegei nem lesznek ártatlanok.

A régióban kialakuló antropológiai cigánykutatások más kérdésfeltevések szülöttei, még akkor is, ha ezer szálon kötődnek e tudomány centrumát foglalkoztató problémákhoz. Felmerül a kérdés, milyen hatalmi viszonyok irányítják a mi munkánkat, azaz esetünkben milyen társadalmi folyamatok helyettesítik a kolonizáció örökségét. Éppen e viszony tematizálása jelenti a kihívást, vagyis hogy megértsük, melyek azok a társadalmi jelentések, amelyek egy antropológiai cigánykutatást alakítanak Kelet-Közép-Európában, hogyan kapcsolódnak ahhoz a társadalomtudományi kontextusokhoz, ahonnan e kutatások részben módszertanukat és kérdésfeltevéseiket „importálták” vagy amelyben maguk is működnek. Éppen ez utóbbi társadalomtudományi kontextusban kap kiemelkedő szerepet a szociológiai cigánykutatás, köztük Kemény István munkássága, amely igen erőteljesen határozta meg a szociológiai cigánykutatások irányait.

Hatalom és tudás viszonya a magyarországi szociológiai cigánykutatásban

Az antropológia felől érkező kérdésfeltevések a fenti irányokba visznek minket, miközben, ha körbenézünk a hazai, főként szociológiai cigánykutatások piacán, némiképp más összefüggéseket találunk kutatás és hatalom kérdéskörében. Ezek az összefüggések legalább olyan dominánsak és kényszerítő erejűek, mint a fentiek. A talán máig legtöbbet idézett és a szociológiai cigánykutatások kezdetének tekintett „Kemény-féle” 1971-es kutatás mind létrejöttében, mind eredményeiben, mind pedig fogadtatásában reprezentálja a szociológiai cigánykutatások sajátos, ambivalens viszonyát a hatalommal. Habár a szociológiai cigánykutatások az azóta eltelt több mint 45 évben számtalan irányba mozdultak el, mégis úgy gondolom, ezt a munkát és létrejöttének körülményeit tekinthetjük paradigmaticusnak, amely meghatározza az őt követő lehetséges kutatások mozgástereit és kényszereit.

Anélkül, hogy különösebben elmerülnénk a témában, elsőként meg kell említenünk, hogy a fentiekhez képest egy hatásában és működésében másféle hatalommal van dolgunk. A szocialista államhatalom, mint nem demokratikus politikai rendszer, kiterjesztette kijelölő, ellenőrző funkcióját a kutatókra, a kutatásra és annak tárgyaira is. Egy szociológiai kutatás, és ez fokozottan igaz a cigány tematikára, mindig a szocialista államhatalommal való viszonyban jöhetett létre.

A Kemény-féle kutatás időszakában a szocialista államhatalom viszonya a szociológiához igencsak képlékeny volt. A szereplők nem előre lefektetett szabályok szerint játszottak, sokszor úgymond menet közben derült ki, hogy mi elfogadható a szocialista államhatalom számára és mi nem. Csak egyvalami tűnhetett biztosnak: ez a hatalom feljogosít vagy ellehetlenít, de mindenképpen a legfontosabb vonatkoztatási pont egy kutatás számára (Dupcsik 2009: 173).

A Kemény-féle kutatást a Minisztertanács Tanácsi Hivatala rendelte meg 1970-ben. E felkérés azt a célt tűzte ki a kutatók feladatául, hogy mérjék fel a magyarországi cigányság helyzetét, tehát ezt a nagy volumenű projektet az akkori államhatalom egy intézménye hívta életre. A kutatás elvégzése után azonban annak eredményeit évekig publikációs tilalom sújtotta, maga Kemény pedig, számtalan tanítványát hátrahagyva, az emigrációt választotta. Vajon mi történhetett a megrendelés és a kutató emigrációja között? A hatalom és a társadalomkutatás mely viszonyait találjuk a megrendelés és a tiltás közti átmeneti területen? Hogy e kérdésre válaszolni tudjunk, át kell látnunk, hol is helyezkedett el a „cigány” a pártállami politika ideológiai térképén, az államhatalom mely gyakorlataival jelölte ki ezt a pozíciót.

Az államszocialista politika az 1961-es párthatározatban deklarálta, mely elvek alapján kívánja meghatározni a „cigányságot”. „A határozat a cigányságot megszüntetendő társadalmi rétegnek minősítette, amiből kitűnik, hogy a cigánykérdést pusztán szociális kérdésnek tekintették” (Simon 2000: 6). Ennek megfelelően első körben meghatározták, hogy melyek azok a tényezők, amelyek ezt a „társadalmi réteget” megakadályozzák a „szocialista társadalomba való beilleszkedésben”. A három fő tényező a munka, az oktatás és a lakáskérdés lett.

A fentiek lényegében egy erőteljes asszimilációs politikát jelentettek, a hatalom a „cigányt” megszüntetendő szociális problémává minősítette át, amivel egyszerre szabott gátat a rasszista beszédmódnak, és vette el annak lehetőségét, hogy a „cigányság” politikai erőforrásként jelenhessen meg a szélesebb társadalmi nyilvánosságban, képviselve legyen, vagy mint önreprezentációs forma működjön. Hiszen a „cigány lakosság felé irányuló politikánk-

ban abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot” (Mezey 1986: 256).

Habár a kádári cigánypolitika az asszimiláció és a szociális megközelítés mellett tette le a voksát, Michael Stewart felhívja a figyelmet arra, hogy legalább olyan fontos megnézni, minek ellenében tette ezt. Ahogy Stewart írja, a „cigány” átminősítése szociális problémává egyfajta esszencializált „etnikai” megközelítéssel szemben történt, amelynek a pártideológia azt a veszélyt tulajdonította, hogy konzerválja a „cigányt” mint meglévő társadalmi különbséget (Stewart 2001).

A szociológiai cigánykutatások kezdetét jelentő Kemény-féle kutatás tehát a „cigány” fenti jelentéseinek irányítása alatt született. A cigányproblematikát ez a munka is szociális kérdésnek tekintette, azonban olyan szociális problémának, amelyet az állam, minden ígérete ellenére, nem oldott meg. Kemény voltaképpen ugyanazon a nyelven szólt, amelyen a hatalom is beszélt, munkájában a „cigány” jelentései azonos módon szerveződtek. Nem csoda hát, hogy meghallgatásra talált, még ha tetszésre nem is. Ha megnézzük a végül 1976-ban kiadott kutatási beszámolót, egyes fejezetei a 61-es párthatározat által kijelölt tematikát követik: lakhatás, oktatás és foglalkoztatottság. A kutatás valójában azt állítja, hogy a hatalom e területeken nem tett eleget saját követelményeinek, vagyis a cigány mint „társadalmi réteg” még mindig nem tűnt el. Így tehát egyszerre lesz érthető maga a kutatás megrendelése és eredményeinek időleges betiltása, hogy miért is lett hirtelen kritikai hanggá, veszélyes politikai küldetésé. Maga a követelmény érvényessége azonban, hogy a cigánynak mint „társadalmi rétegnek” az eltűnése kívánatos, magától értetődőnek látszott. Ahogy a 61-es párthatározat, úgy Keményék is elsősorban felszámolandó szociális problémaként kezelték a cigányságot, amivel szemben vagy alternatívaként egyfajta kulturalista, etnikai, nemzetiségi alapokon álló megközelítés áll² (Kemény 1976: 19, 49). Mivel ez utóbbiak többnyire esszencialista módon értelmeződnek, mindig azzal a veszéllyel fenyegetnek, hogy konzerválják magát a szociális hátrányt és a társadalmi kirekesztődést is.

Habár később Kemény tanítványai, akkori munkatársai mesterüktől eltérő irányban indultak el, és sokkal több hangsúlyt fektettek az úgynevezett „kulturális” aspektusra, alapos és magas színvonalú munkákat készítettek a 70-es, 80-as évek mindennapjainak cigány tapasztalatairól³ (Havas 1983; Kardos 1983), mégis, e fenti szembenállás az úgynevezett kulturális, etnikai és társadalmi, szociális között hosszú évtizedekre meghatározta a hazai cigánykutatás lehetséges irányait. Ez a szembenállás fedezhető fel a rendszerváltás utáni időszak talán legjelentősebb cigány tematikát érintő vitájában, amely Ladányi János szociológus és Michael Stewart kulturális antropológus között zajlott. Míg Ladányiéék az 'underclass' fogalmával úgy írták le a cigányságot, mint amit teljes egészében társadalmi, strukturális pozíciója

2 „A hagyományos, illetve felbomlott telepen élő cigány gyerekek iskoláztatásához vezető utat sokan külön cigány iskolák, cigány osztályok szervezésében látják. E javaslatot képviselik többek között azok, akik a cigánykérdésben elsősorban nemzetiségi problémát látnak, a Magyarországon élő cigányokat egységes nemzetiséggé kívánják szervezni olyan jogkörrel, mint amilyen a román, szlovák vagy német nemzetiségnek van. E csoportokhoz egyaránt tartoznak cigányok és nem cigányok. Egy részüket a cigányság anyagi jóléte és kulturális színvonalának emelkedése egyáltalán nem is foglalkoztatja, hanem kizárólag a cigány nyelv, a cigány irodalom és művészet, a cigány kultúra érdekli őket, más részük egyforma gondokkal viseli szívén a cigányság társadalmi emelkedését és a zárt cigány etnikum kikovácsolását.”

3 Főként Havas Gábor és Kardos László munkái a *Cigányvizsgálatok* című kötetben (lásd Havas 1982a, 1982b, 1982c; Kardos 1982a, 1982b).

határoz meg, addig Stewart ezt túldetermináló megközelítésnek véli, és hiányolja a kulturális aspektust, az abból fakadó sajátos kreativitás figyelembevételét (Ladányi 2005: 470–476; Stewart 2005: 453–470). Tehát e vitában a „kulturális” és a „strukturális” egymást kizáró, jobb esetben kiegészítő, ám semmiképp sem interszekcionalitásukban működő tényezőként jelennek meg, ahogyan az osztály és etnikai különbségtétel összefonódásai is kevésbé lesznek hangsúlyosak.

A Kemény-féle kutatás eredményei éppen azért válhattak veszélyes kritikává, mert az államhatalom által kijelölt diszkurzív keretben mozogtak, ami nem olyan különös, hiszen magát a kutatást is az állam egy intézménye rendelte meg. A szociológiai cigánykutatások kezdete tehát egyrészt az államhatalom kíváncsiságából eredt, másrészt e kutatások kritikai hangjai szintén ott találtak értő fülekre. Amikor Keményék azt állítják, hogy az állam nem tett eleget saját vállalásainak, a „cigány” nem lesz más, mint egy állandó diszfunkciója a hatalom működésének.

Azt gondolnánk, joggal, hogy ezt a diszkurzív alakzatot a rendszerváltás igencsak megingatta, hiszen az a típusú szigorú vonatkoztatási pont, amelyet a pártállami rezsim biztosított, szétesett. A szociológiai cigánykutatások hatalomhoz fűződő viszonya azonban hasonló stratégiákat követett a rendszerváltás utáni időkben is, azzal a különbséggel, hogy fennállt annak a veszélye, hogy az úgynevezett kritikai hangból pusztába kiáltott szó lesz, hiszen nem léteznek többé a hatalomnak olyan intézményei, amelyek visszhangoznák állításait.

E fenti konstrukcióban tehát, szemben a kulturális antropológia problémáival, a hatalmi mechanizmusok nem immanens részei a kutatásnak, hanem azon kívüli működésként tétéleződnek, amelyet, ha minden jól megy, a kutatás leleplez, felhívja a figyelmet visszásságaira. A cigánykutatás tehát továbbra is kádári értelemben vett „ellenzéki” tevékenység maradt, amely viszont megnehezítheti éppen azoknak a kérdéseknek a feltételét, amelyeket az antropológia intéz saját szövegeihez politikai szerepüket illetően, vagyis hogy mit is tesznek a szociológiai szövegek a cigányság társadalmi pozíciójával és jelentéseivel.

A kádári cigánypolitika paradigmáján belül maradó szociológiai cigánykutatásokban a cigány társadalmi jelentései nem kaptak túl nagy hangsúlyt, hiszen annak egyik legfontosabb eleme, mint fentebb láthattuk, éppen a cigány, mint társadalmi jelentés eltüntetése volt. A Kemény-féle kutatás nem tett fel kérdést a hatalomhoz a cigány mint politikai szereplő el lehetetlenítéséről, hiszen mindvégig az állampárt diskurzusának nyelvét beszélte, amelyben a cigány csak a politika tárgya lehetett, de alanya nem.

Az előbbieket következtében éppen az asszimilációt ösztönző, szigorúbban fogalmazva az asszimilációra kényszerítő rezsim mechanizmusai kaptak kevesebb figyelmet, miközben a cigány-magyar különbségtétel egyenlőtlen viszonyának fenntartásában az asszimiláció kívánalma kiemelt szerepet játszik mind a mai napig (Kovai 2016; Szombati 2016). Habár az asszimilációs nyomás az államszocializmusban volt a hivatalos cigánypolitika alapja, mégis azt láthatjuk, hogy az ezredforduló éveiben is erőteljesen meghatározza a cigány-magyar különbségtétel működését, később pedig szintén alapvető referencia maradt e viszonyt illetően. Ez az asszimilációs „politika” a „cigányságot” meghaladandó, legyőzendő társadalmi entitásként tételezi, ily módon rögzítve annak stigmatizáló jelentéseit: a „civilizálatlanságot”, a „piszkosságot”, a „fejletlenséget”, az „alsóbbrendűséget”, végül, de nem utolsósorban a „szegénységet”. Az asszimilációs nyomás, mint hatalmi mechanizmus nem pusztán azzal az ígérettel tartja fenn magát, hogy a cigányság elhagyható, hanem az arra irányuló törekvéseket szinte kötelezővé teszi, a stigmatizált jelentések rögzítésével pedig a cigányság – mint tágabb

értelemben vett politikai szereplő – nyilvános megjelenését ellehetetleníti. Az államszocializmus az asszimilációt ösztönző diskurzus ígéreteit, melyek szerint a „cigányság” ledolgozható hátrány, az ún. teljes foglalkoztatottság révén némileg tartani tudta, ám a rendszerváltás után a munkahelyek tömeges megszűnésével már csak kevés realitása maradt egy a „cigányságot” minden erővel maga mögött hagyó életpálya sikerességének.

Habár 1990 után a cigányság tágabb értelemben vett politikai érdekképviselete a demokratikus fordulat következtében hivatalosan már nem állt tiltás alatt, ám a piacgazdasági váltás aláásta e lehetőség gazdasági alapjait, a „cigányság” vállalhatatlanságának, azonosulhatatlanságának „ténye” pedig ma is mély evidenciaként irányítja a cigány-magyar különbségtétel mindennapjait. Sőt, éppen a gazdasági átalakulások következtében, az asszimilációs nyomás új értelmet nyer. Habár éppen a Kemény-iskola munkáinak köszönhetően szociológiai közhely és alapvetés, hogy a rendszerváltás után zajló gazdasági folyamatok elsődleges és tagadhatatlan vesztese a cigányság, az államszocializmus mélyreható bírálataival szemben az ún. kapitalizmuskritika nem igazán fedezhető fel a Kemény-életműben. E hiányosság elgondolkoztató, és társadalomkutatóként, „legyünk bár szociológusok vagy antropológusok, mindenképpen reflektálnunk kell e kritikai személet különös egyoldalúságára.

Ugyanakkor éppen a Kemény-féle cigánykutatásokból kinövő szociológiai irányultságú írások eredményei mutatják meg, hogy a rendszerváltás óta zajló gazdasági folyamatok hogyan növelik az egyenlőtlenségeket és etnicizálják az osztálykülönbségeket (Virág 2011; Ladányi 2004; Szalai 2007). Az asszimilációs nyomás makacs fennmaradásának feltételeit szintén az osztályalapú és etnikai különbségtétel egymást erősítő működésében találhatjuk meg. Számos kutatás hívta fel a figyelmet arra, hogy sok – főként rurális – társadalmi szintéren az etnikai és osztálypozíció összefonódik, azaz: míg a cigánysághoz az alacsony státusz kapcsolódik, addig a magyarsághoz relatív középosztálybeli helyzet társul.

A cigánypozícióhoz társuló alacsony társadalmi státusz (mélyszegénység) és az azzal járó stigmatizált jelentések a gazdasági átalakulások következtében erőteljesen rögzültek: a „cigányság” sok esetben az alapvető létbizonytalanságot testesíti meg a „magyar”, azaz középosztálybeli pozícióban élők számára. Tehát a „cigánysághoz” kötődő gazdasági és osztályhelyzet erősíti és újabb jelentésekkel bővíti a stigmatizációt, e pozíció „vállalhatatlansága”, sőt „veszélyessége” újra aktualizálja az asszimilációs nyomás „szükségességét”, azaz a „cigányság” elfedésére, rosszabb esetben eltüntetésére vonatkozó törekvéseket. Társadalomkutatóként pedig közös feladatunk, ahogy Kemény István tette az államszocializmus rendszerében, hogy mi is kritika tárgyává tegyük azt a több mint 25 éve fennálló rendszert, amelyben élünk, nem feledkezve el a saját kutatói pozíciókra történő reflexióról.

Hivatkozott irodalom

- Abu-Lughod, Lila (2006): Writing Against the Culture. In *Anthropology in Theory Issue in Epistemology*. Moore, Henrietta L. és Sanders, Todd (szerk.) Cornwall: Blackwell, 466–480.
- Ahmed, Sara (1999): 'She'll Wake Up One of These Days and Find She's Turned into a Nigger'. *Theory, Culture & Society* 16(2): 87–105.
- Amit, Vered (szerk.) (2000): *Constructing the Field. Ethnographic Fieldwork in the Contemporary World*. New York: Routledge.
- Asad, Talal (1979): Anthropology and the Colonial Encounter. In *Politics of Anthropology. From Colonialism and Sexism a View From Below*. Huizer, Gerrit és Mannheim, Bruce (szerk.). The Hague – Paris: Walter de Gruyter, Mouton, 85–94.

- Atkinson, Paul (1999): A narratíva és a társadalmi cselekvés reprezentációja. In *Narratívák 3*. Budapest: Kijarat, 121–149.
- Clifford, James (1986): *On Ethnographic Allegory*. In *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Clifford, James és George E. Marcus (szerk.). Los Angeles: Berkeley, 98–122.
- Clifford, James (1988): On Ethnographic Authority. In *Predicament of Culture. Twentieth Century Ethnography, Literature and Art*. Clifford, James (szerk.). London: Harvard University Press, 21–55.
- Dupcsik Csaba (2009): *Magyarországi cigányság története*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Fabian, Johannes (1990): Presence and Representation. The Other and Anthropological Writing. *Critical Inquiry* 16 (4): 753–772.
- Fabian, Johannes (1991): How Anthropology Make its Object. In *Time and the Work of Anthropology. Critical Essays 1971–1991*. Chur, Switzerland – Philadelphia: Harwood Academic Publishers, 173–265.
- Ferguson, James és Akhil Gupta (szerk.) (1997): *Culture, Power, Place. Exploration in Critical Anthropology*. Durham – London: Duke University Press.
- Jackson, Anthony (1987): *Anthropology at Home*. London: Tavistock Publication LTD.
- Akhil, Gupta és James Ferguson (szerk.) (1997): *Anthropological Locations*. Berkeley: University of California Press.
- Hannerz, Ulf (1992): *Cultural Complexity. Studies in Social Organization of Meaning*. New York: Columbia University Press.
- Hannerz, Ulf (1997): Flows, Boundaries and Hybrids: Keywords in Transnational Anthropology. *Mana* 3(1): 7–39. Interneten: <http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/hannerz.pdf>.
- Hannerz, Ulf (2003): Being there...and there... and there. *Ethnography* 4(2): 201–216.
- Havas Gábor (1982a): Baranya megyei teknővájó cigányok. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály és Hidy Péter (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–140.
- Havas Gábor (1982b): Korábbi cigány foglalkozások. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály és Hidy Péter (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 161–180.
- Havas Gábor (1982c): Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály és Hidy Péter (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 181–202.
- Kardos László (1982a): Toborzás. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály és Hidy Péter (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 19–38.
- Kardos László (1982b): Bontási terület. In *Cigányvizsgálatok*. Andor Mihály és Hidy Péter (szerk.). Budapest: Művelődéskutató Intézet, 45–60.
- Kemény István (szerk.) (1976): *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Kovács Cecília (2015): *Cigány–magyar különbségtétel és a rokonság*. Disszertáció, kézirat.
- Ladányi János (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Ladányi János és Szelényi Iván (2005): Van-e értelme az underclass kategória használatának? In *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piaczgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Ladányi János (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 470–476.
- Mezey Barna (1986): *Magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422-1985*. Budapest: Kossuth.
- Rosaldo, Renato (1986): From the Door of his Tent. The Fieldworker and the Inquisitor In *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*. James Clifford és George E. Marcus (szerk.). Berkeley, Los Angeles – London: University of California, 98–122.
- Tyler, Stephen (1984): The Vision Quest in the West or What the Mind's Eye Sees. *Journal of Anthropological Research* 40(1): 23–43.
- Peirano, Mariza G. S. (1998): When Anthropology is at Home. The Different Context of a Single Discipline. *Annual Review Anthropology* (27): 105–128.
- Simon Éva (2000): A cigánykérdés jogi szabályozása Magyarországon, IV. rész: 1961–1979. *Amaro Drom* 10(1): 6–8.
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország. Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utána Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szombati Kristóf (2016): *Revolt of Provinces: Anti Gypsism and Right-Wing Policies in Rural Hungary*. Disszertáció, kézirat.
- Stewart, Michael (2001): The Development of Communist Policy towards Gypsies and Roma, 1945-1989. A Case Study. In *Between past and future: the Roma of Central and Eastern Europe*. Guy, Will (szerk.). Hatfield: University of Hertfordshire Press, 71–92.
- Stewart, Michael (2005): Depriváció, romák, underclass. In *Szociális és etnikai konfliktusok*. Ladányi János (szerk.). Budapest: Új Mandátum, 453–470.
- Waldenfels, Bernhard (2004): Az idegenség etnográfiai ábrázolásának paradoxonjai. In *Az idegen. Variációk Simmelről Derridáig*. Biczó Gábor (szerk.). Debrecen: Csokonai, 91–116.